

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Irak lázadása, 1920

Revolt in Iraq (1920). In 1920, somewhat unexpectedly, a powerful insurgency broke out in Iraq, prompting a huge effort by the new lords of Mesopotamia, the British. The uprising proved the unexpectedly broad support for nationalism in a country that had until now emphasized its ethnic-religious divisions, tribal structure and anarchic traits. The British managed to crush the uprising with only 100,000 soldiers and a huge financial effort, and in doing so they knew no mercy. What Iraqis saw as a “revolution” forced the occupiers to make political concessions and establish a constitutional kingdom.

Keywords: Iraq, Great Britain, mandate, revolt, independence, Shia leaders, Sunnis, tribal warriors, Kurds

1920-ban némileg váratlan módon hatalmas erejű felkelés robbant ki Irakban, ami óriási erőfeszítésre készítette a Folyamköz újdonsült urait, a briteket. Nagy-Britannia az első világháború kezdetekor, 1914 őszén vetette meg a lábát az Oszmán Birodalomhoz tartozó Mezopotámiában, és évekig tartó, kimerítő hadjárat eredményeképpen 1918 novemberére meg is szállta azt. E hódításnak eleinte főleg a Perzsa-öböl és „a korona ékkövének” számító indiai gyarmatbirodalom biztosítása volt a célja, később azonban felmerült az igény a terület végleges megszerzésére. A felkelés azonban bebizonyította a nacionalizmus váratlanul széles támogatottságát egy olyan országban, amelynek addig az etnikai-vallási megosztottságát, törzsi szerkezetét és anarchikus vonásait hangsúlyozták. A lepusztult, elhanyagolt, félig sivatagos, félig mocsaras Folyamköz mintegy 3 milliós lakosságát súlyos felekezeti és társadalmi ellentétek osztották meg. A népesség túlnyomó többségét ugyan a muszlim arabok tették ki, csakhogy a szunnita-síta megosztottság mély szakadékot vajt közójük. Előbbiek inkább Mekka és az arab nacionalisták, utóbbiak inkább Perzsia felé orientálódtak, azonkívül törzsekre darabolódtak, melyek között gyakoriak voltak a rivalizálások. Az iraki társadalmi struktúrákat nagyon erősen meghatározta a törzsiség, legyen szó letelepedett vagy félnomad életmódról. A síkságokon a jószágaikkal együtt élő *fellahok* – akiknek a hagyományai közül a központi hatalomnak való engedelmség úgyszólván teljesen hiányzott – lenézték és megvetették a tehetős sejkeket és városi kereskedőket, a korrupt arisztokráciát. A lakosság túlnyomó többségét a mezőgazdaságból élők tették ki: arányuk elérte a 80%-ot.¹ A paraszti-városi ellentét az északkeleti hegységeibe húzódó, 700 ezres, félig muszlim, félig animista kurd nép körében is jelen volt. Bagdad tarkabarka bazárok és kanyargó, lakóházakkal szegélyezett utcái nem túlságosan vonzó egyvelegének számított,

¹ Fisher 1960, 421.

mely szinte teljes egészében a gazdag és művelt zsidó kereskedő és tisztviselői rétegétől függött. E kusza viszonyok ellenére London kitarzott ama koncepció mellett, hogy itt egy-séges arab nép él, amelyet „az arab arculat mögött, amennyire csak lehet, arab tartomány-ként kell irányítani az őslakosok közreműködésével, valamint a meglévő törvényekkel és intézményekkel összhangban”.²

Ezt az ukázt 1918 márciusában bocsátották ki, s minden bizonnyal tisztességes erőfeszítést jelentett az antant hatalmak által 1916 tavaszán megkötött hírhedt Sykes–Picot-szerződés betartására, vagyis hogy a közvetlen brit uralmat a déli bászrai *vilajetre* korlátozzák, a belső területeken pedig bátorítsák az arabok önkormányzatát. Csakhogy Sir Percy Cox, Mezopotámia 1917 szeptemberében kinevezett, a megszállt területek közigazgatásáért felelős polgári főmegbízottja más véleményen volt. A világháború alatt az volt a célja, hogy a perzsa-öbölbeli brit szupremácia, valamint az indiai gyarmatbirodalom integritását fenntartsa, a Folyamközben pedig a britek által ellenőrzött, stabil közigazgatást teremtsen.³ Úgy vélte, az országot szoros katonai ellenőrzés alatt kell tartani, „protektorátussá” kell tenni, mert ez az egyetlen „gyakorlatias” megoldás. Nagyon hasonló álláspontot foglalt el közismert titkára, Gertrude Bell, aki megállapította, hogy európai irányítás alatt álló intézményeket kell létrehozni.⁴

Eleinte úgy tűnt, hogy a törzsekkel együttműködő Cox módszere működni fog. Angol-indiai adminisztrációjának már az oszmánokkal megkötött mudroszi fegyverszünet (1918. október 30.) előtt sikerült valamelyest nyugalmat teremtenie. A közállapotok javultak, Moszulban, Bagdadban, Bászrában az utcákat kiszélesítették, az iskolákat megnyitották. A települések közötti kommunikáció helyreállt, a kereskedelem újraindult, sőt rövidesen meghaladta az 1914 előtti szintet. Cox némi büszkeséggel ezt írta: „A háború végére Mezopotámia népe elfogadta a megszállásunk tényét és beletörődött a brit adminisztráció tartóságába. Egyesek, különösen Bászra környékén, még elégedettséggel is tekintettek a jövőbe, mert lehetővé vált számukra a kereskedelem és a mezőgazdálkodás egy olyan erős központi hatalom felügyelete mellett, mely megőrizte a békét és a rendet.”⁵

Amikor Cox 1918 májusában Teheránba került brit miniszter rezidensként, a hatalmat helyettesének, Arnold Wilsonnak adta át. Az új főmegbízott elutasította azokat az elképzeléseket, amelyek értelmében arab uralkodót ültettek volna Mezopotámia trónjára.⁶ Hogy bebizonyítsa az igazát, 1918 novemberében kinyilvánította azon óhaját, hogy tudakolják meg az arabok akaratát akár „népszavazás” formájában. A javaslatot a kormány elfogadta, így hát a főmegbízott utasította a politikai tisztjeit országszerte, hogy szervezzék meg a voksolást, „ha a közvélemény nekünk kedvez”, és biztosítsák, hogy a legmegbízhatóbb sejkektől „helyes” válaszok érkezzenek be.⁷ Az 1919 januárjában megtartott „népszavazáson” valóban „megfelelő” válaszok születtek, az irakiak elutasítottak bármilyen „idegen” uralkodót. Immáron minden skrupulus nélkül alkalmazhatták a „kemény kéz” politikáját: szigorú, centralizált kormányzatot alakítottak ki, amelyet teletsúfoltak indiai hivatalnokokkal brit főtisztviselők ellenőrzése mellett. Bevezették továbbá az indiai jogot és valutát, a rúpiát.

² Graves 1941, 219–220.

³ Townsend 2010, xx–1, 22, 62.

⁴ Nevakivi 1969, 83–84.

⁵ Cox levele Gertrude Bellnek (Bell 1927).

⁶ Wilson jellemzését ld. Macmillan 2005, 480–482.

⁷ Ireland 1937, 161.

Az irakiaknak persze voltak fenntartásaik. Az angol–indiai uralom merőben szokatlanak és idegennek tűnt számukra az oszmán rendszer után: nem arabul beszélt, csúcstisztviselői nem az iszlámot követték, az adókat könyörtelen hatékonysággal és tárgyilagossággal hajtották be, a közcélú beruházások sebessége jóval meghaladta a mindennapi élet évszázados tempóját, az igazságszolgáltatás mentes volt mindennemű korrupciótól. A lelkes imperialista, Wilson kormányzata alig-alig vett tudomást a helyiek akaratáról. A nép reakciója kezdetben letargikus volt. Ennek az lehetett az elsődleges oka, hogy az arab nacionalizmus a felekezetiileg megosztott, eltompult Irakban sokkal lassabban terjedt, mint az urbanizálódott levantei partvidéken. Az oszmán fennhatóság sem volt annyira vaskezü és kézzelfogható, mint a Konstantinápolyhoz közelebbi vilajetekben.⁸ Az Irakból származó nacionalisták korábban főleg az oszmán hadsereg arab tisztjei közül kerültek ki, akik közül többen csatlakoztak Huszein mekkai emír 1916-ban elindított törökellenes felkeléséhez, s egészen 1918 végéig Huszein fiának, Feiszal emírnek a seregében harcoltak, élvezve az angolok támogatását. A párizsi békekonzferencián azonban kiderült, hogy legfőbb vágyuk, a Közel-Kelet nagy részére kiterjedő egységes arab állam nem fog megvalósulni.

Az Irakba 1919 folyamán visszatért elkeseredett nacionalista tisztok szövetségesek után néztek. Ez nem lehetett könnyű, mivel korábban a társadalmi csoportok némelyike kimonodottan lenézte őket. Közéjük tartozott a hierarchikusan felépülő síita hittudósi réteg (*ulema*), a vándorló prédikátorok e különösen idegengyűlölő csoportja, amelynek szónoklatai felszították az Eufrátész völgyében élő elmaradott és mélyen vallásos síita törzsek indulatát; a városi alsó középosztály, mely egyre nyugtalanabb és dacosabb lett az idegen keresztény fennhatóság alatt; a török kemálisták, akik osztoztak velük a britellenességükben, s akik hajlandók voltak fegyvert is szállítani nekik. A közös célok közelebb hozták e közösségeket egymáshoz. A britellenes buzgalmat tovább fokozta, hogy már 1919 tavasza óta olyan hírek terjedtek a folyamvölgyben, melyek szerint Feiszal Szíriából kiindulva Moszul megtámadására és elfoglalására készül. Az angolok persze érzékelték a növekvő nyugtalanságot. 1919 augusztusában egy bagdadi rendőri jelentés az erőszak bármelyik pillanatban kirobbanó lehetőségére figyelmeztetett. „Teljesen egyértelmű, hogy az események nagyon felgyorsultak a Közel-Keleten. [...] Minden biztonnal zavargásokkal kell számolnunk Mezopotámiában, ha nem leszünk nagyon elővigyázatosak.”⁹

Ezt látva a keleti ügyekkel foglalkozó Curzon külügyminiszterhelyettes 1920 elején utasította Wilsont, hogy liberalizálja a kormányzatát, majd június 16-án a főmegbízott azt a világos instrukciót kapta, hogy készítse el az *arab* államtanács és a választott általános *arab* gyűlés tervezetét. Ténylegesen ez volt London első Irakkal kapcsolatos konkrét politikai direktívája a mudroszi fegyverszünet aláírása óta. Az utasítás nyomán Wilson június 20-án az éppen akkoriban körvonalazódó mandátumrendszerre utalva a következő nyilatkozatot tette közzé Bagdadban: „Őfelsége mezopotámiai mandátummal felruházott kormánya előrebocsátja, hogy a mandátum Mezopotámiából független államot fog létrehozni a Nemzetek Szövetsége garanciái mellett, alávétve ugyanakkor Nagy-Britannia mandátumának, továbbá hogy a saját felelőssége a belső béke és a külső biztonság fenntartása, s az ő joga a szerves törvény megfogalmazása a Mezopotámia népével való konzultáció alapján, valamint tekintettel az ország összes közösségének jogaira, akaratára és érdekeire. A mandátum olyan

⁸ Erről részletesen ld. Çetinsaya 2006.

⁹ Young 1933, 294.

intézkedésekkel fog együtt járni, melyek megkönnyítik Mezopotámiának önkormányzó államként [*self-governing State*] való fejlődését egészen addig, amíg meg nem tud állni a saját lábán a mandátum lejárta után.” A nyilatkozat második fele ugyanakkor világossá tette, hogy Anglia a folyamközben akar maradni: „A belső béke és a külső rend fenntartásának felelősségét magán viselő brit kormánynak nem áll szándékában ebből az országból visszavonni egyetlen katonai egységét sem, éppen ellenkezőleg, fenn fogja tartani a fegyveres erejét minden fegyvernemben ahhoz, hogy az bőven elégséges legyen a belső rend és a külső biztonság fenntartásának kötelezettségéhez. Én pedig szükség esetén nem fogok habozni felszólítani a katonai hatóságokat arra, hogy adják meg a teljes támogatásukat a polgári hatalomnak.”¹⁰

Az önkormányzatiságra való utalás azonban későn jött, a katonai jelenlét fenntartása pedig csak olaj volt a tűzre. Az sem segített, hogy Lloyd George miniszterelnök az alsóházban július 28-án bejelentette, ki fogják vonni a csapatokat, „amint az ország helyzete lehetővé teszi”.¹¹ A kávéházakban és a törzsek körében a nyugati adminisztrációval szembeni ellenállás forrpontra jutott. A síita mecsetekben egyre többször került sor dühös tömeggyűlésekre, ahol nem fukarkodtak az angolok bírálataival. A megszállók egy ideig nem vetettek számot ennek az elégedetlenségnek a nagyságával, sőt egyes hírszerzőik teljesen félre is értékelték annak mozgatórugóit: képtelen módon Berlin és Moszkva által tüzelt széles körű „összeesküvésnek” tartották.¹²

1920 tavaszán a damaszkuszi nacionalisták radikalizálódása kihatott Mezopotámiára is. A Szíriai Általános Kongresszus által március 8-án elfogadott függetlenségi nyilatkozathoz kapcsolódva mintegy harminc iraki származású tiszt Damaszkuszban proklamálta országa önállóságát, a mekkai Hásimita-dinasztiából származó Feiszal bátyja, Abdalláh trónra emelését és az Irak és Szíria közötti „politikai és gazdasági egység” megteremtését. A legradikálisabbak felkelés kirobbantását kezdeményezték Mezopotámiában és kérték Feiszal katonai és pénzügyi támogatását. „Kizárólag azért szakadtunk el a törököktől [...], hogy az angolokkal váltsuk fel őket?” – tették fel a kérdést az emírnek.¹³

Épp eközben tette közzé nyilvános figyelmeztetését Winston Churchill hadügyminiszter, hogy a közel-keleti katonai megszállás költségei tovább már nem elviselhetők. A háborúval torkig lévő közvélemény nyomására jelentősen le kellett faragni a hadügyi büdzsét: az 1919-es 604 millió fontról 1922-re 111 millióra csökkentették. Az 1919 elején még egymilliós közel-keleti megszálló hadsereg a kivonások miatt fél év múlva a harmadára, mintegy 320 ezer főre apadt. A súlyos nehézségekkel tisztában lévő hadügyminiszter október végén figyelemre méltó javaslattal fordult a kormányfőhöz. Feltette a kérdést, „nem kellene-e vajon az európai hatalmaknak együttesen és egyidejűleg lemondaniuk minden olyan külön érdekükről a Török Birodalomban, amely nem állt fenn a háború előtt. Vagyis a görögök távozhathának Szmírnából, a franciák feladhatnák Szíriát, mi Palesztinát és Mezopotámiát, az olaszok pedig a saját érdekszférájukat. Ahelyett, hogy a birodalmat a kizsákmányolás elkülönülő területiális szféráira osztjuk, megőrizhetnénk a Török Birodalom integritását úgy, ahogy az a háború előtt fennállt, habár a birodalmat alávethetnénk a nemzetközi ellenőrzés valamely szigorú formájának, egységes egészként kezelve és Konstantinápolyból

¹⁰ CHAR 17/14.

¹¹ Uo.

¹² Macfie 1999.

¹³ Zeine 1960, 134.

kormányozva azt.” Churchill finoman emlékeztette a miniszterelnököt arra, hogy Nagy-Britannia „már most sokkal több területtel rendelkezik annál, mint amennyit nemzedékeken át képesek lennének fejleszteni”. A stratégiai kényszer pedig nyilvánvaló: „Az erőforrásainkat arra kellene koncentrálnunk, hogy a meglévő birodalmunkat fejlesszük, ahelyett, hogy további gyarapításokra tékozzoljunk el azokat.”¹⁴

Megalapozott tanács, de Lloyd George nem fogadta meg. Holott a brit csapatok hazarendelése azt jelentette, hogy a közel-keleti megszállási feladatokat az indiai katonaságra kellett hagyni. India az első világháború alatt több mint egymillió katonát adott a hadseregnek, többségük azonban muszlim volt. 1920 elején Churchill figyelmeztette a kormányt annak veszélyére, hogy túlnyomórészt muszlim indiai megszálló csapatokkal kell kordában tartani a muszlim arabokat akár a Folyamközben, akár a Szentföldön.¹⁵ Mivel Nagy-Britannia egyre inkább a muszlim indiai csapataira volt kénytelen hagyatkozni a Közel-Keleten, magatartásával nem sérthette meg a muszlimok érzékenységét.

Ezenkívül a brit hadsereg 1919–1920-ban alapvetően még mindig önkéntes haderő volt (a sorozást csak 1916-ban vezették be), az önként bevonult katonák túlnyomó többsége pedig amilyen hamar csak lehet, szeretett volna leszerelni és visszatérni a civil életbe. A Közel-Keleten állomásozó tisztek minden követ megmozgattak az áthelyezésük érdekében akár haza, akár a birodalom más pontjára. Nem véletlen, hogy a vezérkar 1919 szeptemberében kiadott állásfoglalásában kifejtette, „a következő három hónapban” jelentős csapatkivonást kell végrehajtani, az első lépcsőben 8000 brit, 30 ezer indiai katonát és legalább 60 ezer egyéb feladatot ellátó személyt kell Angliába vagy Indiába visszaküldeni.¹⁶ 1920 áprilisában a hadügyminisztérium további csapatkivonást rendelt el, valamint az összes nem katonai jellegű feladat (például a vasutak feletti ellenőrzés) átruházását a civil kormányzatra.¹⁷ Ennek megfelelően az iraki csapatok parancsnoka, a skót Aylmer Haldane tábornok a mobilizálható létszámot a nevetéségesen alacsony 3500 főre csökkentette, ennek a „haderőnek” kellett volna az egész ország hatalmas területét ellenőrzése alatt tartania.¹⁸

Mindez szinte felkínálta a felkelés kirobbantásának lehetőségét. Az összezsapások az északnyugati határ mellett fekvő Deir-ez-Zór környékén robbantak ki. Dzsamál al-Midáfi, Feiszal egyik tisztje török fegyverekkel felszerelkezett 300 arab lovas élén brit határposztokat rohant le, s minden nehézség nélkül el is foglalta azokat. A védőket mind egy szálig lemészárolták. Ez a váratlan, bösz lovastámadás az egész felkelés számára mintául szolgált. A körbevett, kicsiny létszámú angol–indiai helyőrségeket szisztematikusan felmorzsozták. Az első hetekben a hadsereg képtelennek bizonyult erősítéseket küldeni az ostromlott garnizonoknak, sőt a szorosan vett bagdadi zónán kívül a hatékony kommunikáció is megszakadt. Érdekes módon Wilson személyes bátorsága és állhatatossága ekkor, imperialista politikájának összeomlása pillanatában mutatkozott meg igazán. A civil főmegbízott repülőgépen fáradhatatlanul látogatta az elszigetelt helyőrségeket, alkalmanként még arab portyázókat is bombázott, s kintásra buzdította a körülzárt védőket. Minden esetben azzal a meggyőződéssel tért vissza a fővárosba, hogy brit és indiai csapatai halára vannak ítélve.¹⁹

¹⁴ McMeekin 2015, 435.

¹⁵ Fromkin 1989, 387, 404.

¹⁶ CHAR 16/34.

¹⁷ A hadügyminisztérium 1920. április 21-i levele Haldane tábornoknak (CHAR 16/47A).

¹⁸ Haldane 1948, 371.

¹⁹ Wilson 1930, 289.

A határon túlról érkező, elszigetelt kezdeményezések azonban nem lettek volna elegendők az általános felkelés kirobbantásához, ha nem számoltak volna a háború által kiszíge-relt, jövője miatt aggódó, az angol–indiai adminisztráció törvényeinek alávett ország egyre nagyobb elégedetlenségével. Már az felháborodást keltett, hogy a hatóságok nem engedtek a párizsi békekonferenciára elutazni egy helyi delegációt, de a nacionalista moz-gósítás igazán a mezopotámiai mandátum bejelentésére adott válasz volt, amit Nagy-Britanniának az 1920. áprilisi San Remó-i konferencián sikerült elismertetnie. Bagdadban az e döntéssel szembeni lázadás élére az 1919 februárjában alapított, síita többségű al-Harasz („őrség”) nevű szervezet állt, mely földbirtokosokat, vallásos személyiségeket, egykori oszmán katonatiszteket, nagykereskedőket, értelmiségieket tömörített. Először próbálta meg egy táborba terelni a síitákat és a szunnitákat. Szervezett és befogadó volt, s a függetlenségi harcban már egyáltalán nem kívánt Nagy-Britanniára támaszkodni. A damasz-kuszi arabokhoz hasonlóan ezek a nacionalista körök sem tudták volna önállóan fellázítani az országot, ha a városi mozgósítás nem találkozott volna az Eufrátesz menti törzsek felkelé-sével,²⁰ és nem élvezte volna a szent városok síita klérusának legitimációját. Éppen itt, az Eufrátesz középső folyásánál adták meg a jelet a felkelésre 1920. június 30-án, miután egy sejket letartóztattak, amiért nem fizette be az államot illető adót.

Miután a törzsek fellázadtak, a felkelés Bagdadtól északra és nyugatra is kitört. Augusz-tus folyamán egymás után kerültek a települések, például Baakúba, a lázadók kezére. Rövi-desen elszánt nacionalista gerillák szivárogtak be Kirkuk környékére is. Az egyik ellensé-ges törzsfő fia egy vita hevében hátba lötte az északnyugati régió első számú brit politikai főtisztviselőjét, a jó képességű Gerard Leachman alezredest.²¹ A brutális kivégzés megadta a jelet az újabb támadások sorozatához. Az egész vidék – a Tigris alsó folyásának kivételé-vel – arab lovasrohamoknak, brit helyőrségek és az angolokkal való kollaborálással vádolt helyiek kíméletlen lemészárlásának színterévé vált. Haldane szerint augusztus végére a felkelők száma meghaladta a 130 ezret, igaz, modern puskákkal csak a felük rendelkezett.²² A lázadók ekkor annyira erősnek gondolták magukat, hogy Kerbelában ideiglenes arab kor-mányt is alakítottak.²³ Bagdad ugyanakkor az ott összpontosított csapatok nagy száma miatt nyugodt maradt. A főváros mérsékelt nacionalista vezetői amúgy is bírálták a felkelést. Ők azonban a kivételt jelentették, mert a síita klérus is csatlakozott a lázadáshoz: szent háborút hirdettek a britek ellen. Éppen ezek a síita szent városok képezték a felkelés centrumát, ami nem véletlen, hiszen a britek ellenében a muszlim identitás szélesebb körű összefogást bizto-síthatott, mint az akkoriban gyakorlatilag még nem létező arab etnikai nacionalizmus.²⁴

A befolyásos nedzsefi és kerbelai síita klérus korábban meglehetősen széles autonómiát élvezett. Néhány brit tisztviselőnek az a szándéka, hogy akárcsak indirekt ellenőrzésnek vessék alá őket, és új adókat vessenek ki a kereskedelemre és az ingatlanvagyonra, elég is volt a városi tiltakozó mozgalom elindításához. Pedig az iraki vagy perzsa származású síita

²⁰ Vinogradov 1972.

²¹ Hay 1921, 367.

²² Haldane 1922, 124.

²³ Fromkin 1989, 452.

²⁴ Luizard 2002a, 33.

*mudzstahidok*²⁵ megosztottak voltak. A brit dohánymonopólium elleni 1892-es sikeres perzsa bojkott és felkelés, valamint az 1906-os teheráni alkotmányos forradalom óta sokan közülük jobban belemerültek a szomszédos Perzsia politikai életébe, mint az Eufrátesz menti törzsek belső problémáiba. Miközben egyesek továbbra is együttműködtek a britekkel, Muhammad Taki as-Sirázi 1919-ben kiadott egy *fatvát* (adott kérdésben kinyilvánított jogi véleményt), mely bűnösnek bélyegzett minden olyan muszlimot, aki Irak élére elfogad egy nem muszlimot. 1920 júniusában Kerbelában letartóztatták a fiát a mecsetekben megszervezett politikai demonstrációk ürügyén. Az angol elnyomás elől elmenekülők az Eufrátesz menti törzsi területeken gyűltek össze, így augusztustól októberig a törzsek sejkjei és a síita mudzstahidok kerültek előtérbe.²⁶

Hogy milyen nehéz helyzetbe került Nagy-Britannia a felkelés nyomán, azt Churchill Lloyd George-nak küldött terjedelmes helyzetjelentése is mutatja.²⁷ Rámutatott, hogy az „egyre fenyegetőbb” körülmények között Haldane tábornok a már útnak indított katonai egységeken túl további erősítéseket kér. Világossá tette, hogy „nyilvánvalóan hosszú, költséges hadjárat kellős közepén tartunk Mezopotámiában, amely a végsőkig igénybe fogja venni katonai erőforrásainkat”. Hogy ez mennyire így volt, azt az is mutatja, hogy a májustól októberig tartó harcok Nagy-Britanniának a horribilis összegnek számító 40 millió fontjába kerültek.²⁸ A birodalom kénytelen volt szó szerint végsőkig megfeszíteni az erejét. Az ellenségeskedések alatt az indiai alkirály például folyamatosan küldte az erősítést és az utánpótlást Irakba. Szeptember végére Haldane rendelkezésére már 25 ezer indiai és ötezer angol katona állt, október végén pedig már 100 ezer fő, ezenkívül kapott egy repülőszázadot is. Utóbbinak az erőforrások híján lévő politikusok meghatározó szerepet szántak: azt remélték, a légierő segítségével az ország legnagyobb részét, de különösen az északi felét ellenőrzésük alatt tarthatják, a pilóták átvehetik a katonák helyét. Hivatkozhattak a Királyi Légierő (RAF) vezérkari főnökének, Sir Frederick Sykes dandártábornoknak az 1918. decemberi jelentésére, melyben kifejtette: „a légierő révén gyors és gazdaságos eszköz került a kezünkbe ahhoz, hogy biztosítsuk a békét és a jó kormányzást külső birodalmunkban, kiváltképp annak ázsiai és afrikai határain”.²⁹ Ez a repülőgépről történő „légi ellenőrzés” az egész iraki brit politika alapjává vált az első világháború utáni években.³⁰ A RAF főparancsnoksága azonban figyelmeztetett, hogy önmagukban repülőgépekkel nem lehet szilárdan fennhatóság alá vonni kiterjedt térségeket, a szárazföldi csapatok jelenlétére, a fegyvernemek együttműködésére is szükség van.³¹

Az erősítések végül is fokozatosan stabilizálták a britek pozícióit az ország sűrűn lakott délkeleti részében. A mozgékony hadoszlopok élén a parancsnok megkísérelte felmenteni a körbezárt helyőrségeket és településeket. 1921 elejére jelentős sikereket ért el, egyes törzsi

²⁵ Ezzel a szóval illetik az *ulemát*, azaz a síita vallástudósokat, akik a szunnitákkal ellentétben jogsultak az *idzstihád* gyakorlására, vagyis a szent szövegek interpretációja során erőfeszítést tehetnek a személyes szövegmagyarázatra.

²⁶ Erről bővebben ld. Luizard 2002b.

²⁷ Churchill 1920. augusztus 31-i levele Lloyd George-nak a mezopotámiai és a perzsiai helyzetről. CHAR 16/48B/169–173.

²⁸ Fisher 1960, 417.

²⁹ Cox 1985.

³⁰ Satia 2006.

³¹ *Note on the Control of Part of Mesopotamia by the Royal Air Force*, 1921. február (CHAR 17/15).

lázadókat üldözött számkivetetté degradált, Bagdad környékét pedig lassacskán pacifikálta. A tél végére Haldane már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy büntető hadjáratokat vezessen az Eufrátesz alsó folyásánál. Utasítást adott, hogy „a lehető legnagyobb szigorral” büntessék meg azokat az irakiakat, akiknél fegyvert találnak. „Az általuk lakott falvakat le kell rombolni, a lakókra a vízutánpótlás elvágásával nyomást kell gyakorolni, [...] megfosztva őket a létfontosságú szükségleteiktől.” Mintegy mellékesen hozzátette, „egy falu felégetése igazából sok időt vesz igénybe, egy órát vagy még többet is a mérettől függően...”³² A felperzselt föld taktikáját alkalmazva komplett falvakat rombolt le a tüzérség, a páncélozott harckocsik és a légió: egy-egy légitámadásban, amelyek során mérges gázt is bevetettek, rendre száz felett volt a halálos áldozatok száma.³³ A britek nem ismertek könnyűretet: 1921 májusában megesett, hogy egy légitámadás elől a közeli tóba (!) menekült nőket és gyerekeket minden teketória nélkül legéppuskázták...³⁴ A feltételezett főkolompókat bírósági tárgyalás nélkül föbbe lőtték, az állatállományt elkobozták vagy elpusztították. 1920 októberében egy nedzsefi újságíró így fogalmazott: „Az elmúlt napokban vérfürdőket rendeztek, sűrűn lakott településeket romboltak le, és kultikus helyeket szentségtelenítettek meg, ami könnyekre fakasztotta a népet.”³⁵ 1921. március végére a lázadó arab kormány feloszlott, a felkelés visszaszorult. A statisztikák szerint 426 brit katona vesztette életét, 615 eltűnt, 1228 pedig megsebesült. Becslések alapján a lázadók 8–9 ezer halottat és sebesültet vesztettek. Jelentős mennyiségű hadfelszerelés semmisült meg, a felkelők kezére került területek visszafoglalására és pacifikálására költött 40 millió fontos összeg pedig jóval meghaladta a Huszein törökellenes felkelésére a világháború alatt költött pénzeszegek nagyságát. A felkelés vadsága és kegyetlensége mély nyomot hagyott mind az irakiakban, mind a londoni kormányban.

London a felkelés leverése után alapvető változtatásokról döntött, amelyek lényege az volt, hogy nagyobb mértékben veszik figyelembe a helyiek politikai akaratát, s beleszólást engednek nekik a döntéshozatalba. Miután Wilsont szabadságolták, elődjét, Coxot pedig Teheránból visszarendelték Bagdadba, hozzáálltak az iraki politikai intézmények kialakításához. Először a főbiztosnak alávetett minisztertanácsot hozták létre, majd a katonai kormányzatot megszüntették. Cox egyik legelső sikerét az jelentette, hogy meggyőzte a tekintélyes bagdadi *nakíbot*,³⁶ Szaid Abder-Rahmán al-Gailánit, fogadja el az államtanács elnöki tisztségét, ami segített a helyiek szemében legitimálni az új intézményt. Hamarosan más mérsékelt arab vezetők is csatlakoztak miniszterként az államtanácshoz. A szunniták mellett bekerült a testületbe egy bagdadi és egy moszuli keresztény előkelő, egy prominens szulejmáníjai kurd, egy vezető bagdadi siita családfő és a letelepedett siita törzsek két legbefolyásosabb sejkje. Külön felelőse lett az újjáépítésnek, a bel-, a pénz- és az igazságügynek, az oktatásnak, a hadügynek, a közmunkáknak és a kereskedelemnek.³⁷ Nemzeti kormányra váltak ezáltal (első ülésüket november 13-án tartották), habár alá voltak vetve a

³² Haldane 1922, 329–330, 342.

³³ Sluglett 2007, 189.

³⁴ Satia 2006.

³⁵ Rogan 2015, 402.

³⁶ Így nevezték a származásukat a profétáig visszavezető legelőkelőbb szunnita családok képviselőjét, a muszlim közösség irányítóját.

³⁷ India Office: *Mesopotamia. Events since Sir P. Cox's assumption of office*, 1921. január 10. (CHAR 17/14).

civil főmegbízott autoritásának. Viszont Cox több száz irakival váltotta föl a közigazgatásban szolgáló angolokat és indiaiakat, akiknek a számát a harmadára akarta csökkenteni.³⁸ Ezenkívül hazája terheinek csökkentése érdekében iraki kézbe adta a helyi katonai hatalmat is, amit korábban a brit gyarmatpolitika történetében soha nem tettek meg.

Az utolsó, döntő lépést az jelentette, hogy az 1921 márciusában brit főtisztviselők részvételével összehívott kairói konferencia úgy döntött, a franciák által Szíriából elűzött Feiszal emírnek felajánlják Irak trónját. Az arábiai származású előkelő herceget sikerült meggyőzni, alapos előkészítő munkával pedig az iraki társadalommal is elfogadtatni az idegen uralkodót. Ezeknek az erőfeszítéseknek hála Feiszal 1921. június 23-i ünnepélyes bagdadi bevonulása zökkenőmentesen zajlott le. Igyekezett összefogni a megosztott társadalmat, a bagdadi zsidó közösség vezetői által adott fogadáson például a jelenlévők nagy meglepedésére kijelentette: „A patriotizmus szempontjából a zsidó, muszlim, keresztény szavaknak nincs értelmük. Egyszerűen csak az országnak van, melyet Iraknak hívnak, ahol mindenki iraki.”³⁹ Az államtanács július 11-én formálisan is beleegyezését adta az alkotmányos királyság, a demokratikus és képviseleti kormányzás bevezetéséhez, öt nappal később pedig ahhoz, hogy erről népszavazás döntsön. A miniszterek tanácsa és „a lakosság 96%-a” az augusztus 18-i népszavazáson előre megjósolható módon elfogadta Feiszalt az ország királyának.⁴⁰ Augusztus 23-án az arábiai herceget Irak királyává koronázták a kormány bagdadi épületének udvarán összegyűlt 1500 fős tömeg jelenlétében, az állam új elnevezése pedig Mezopotámia helyett hivatalosan is Irak lett. Az új uralkodó beiktatási beszédében ígéretet tett új honfitársainak az alkotmányos rendszer bevezetésére, biztosította Nagy-Britanniát a barátságáról és ama elkötelezettségéről, hogy együttműködjön a brit megbízottakkal.

A végső politikai rendezésig még éveket kellett várni, de a kétoldalú brit–iraki szerződést hosszadalmas és kinkeserves tárgyalások után 1922 őszén megkötötték, a Népszövetség pedig 1924 szeptemberében ratifikálta. Irak brit mandátumként folytatta életét, cserébe Anglia elérte, hogy Moszul és környéke ne Törökországhoz, hanem Irakhoz kerüljön. Az 1920-as felkelés azonban, melyet a későbbiekben „forradalomként” tartottak számon, napnál világosabban mutatta meg az iraki társadalomban jelenlévő nacionalizmus erejét. Az egyaránt kimerült angolok és irakiak mégis eljutottak odáig, hogy kelleetlenül, de elfogadjanak valamiféle *modus vivendit*. 1924 után letargikus nyugalom ereszkedett Irakra, mely meghatározta egy egész nemzedék magatartását.

Bibliográfia

Források

CHAR = Churchill Archive Center, Cambridge (www.churchillarchive.com).

Bell 1927 = *The Letters of Gertrude Bell*. Vol. 2. Ed. Bell, D.B.E. New York.

<http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html>, letöltés: 2015. február 13.

Haldane 1922 = Haldane, A. L.: *The Insurrection in Mesopotamia, 1920*. Edinburgh – London.

³⁸ 1920. augusztus 1-jén a legkülönfélébb állásokban dolgozó európai hivatalnokok száma 1022, az indiaiaké 2216 volt (uo.).

³⁹ Wagner 2004, 87.

⁴⁰ Az elutasító voksok a kirkuki kurd választókerületekből érkeztek, az itteniek ugyanis nem akartak arab uralom alatt élni (Howard 1966, 321).

- Haldane 1948 = Haldane, A.: *A Soldier's Saga. The Autobiography of General Sir Aylmer Haldane*. London.
- Hay 1921 = Hay, W. R.: *Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918–1920*. London.
- Wilson 1930 = Wilson, A. T.: *Loyalties: Mesopotamia. A Personal & Historical Record*. Vol. II: 1917–1920. London.
- Young 1933 = Young, H.: *The Independent Arab*. London.

Szakirodalom

- Çetinsaya 2006 = Çetinsaya, G.: *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*. London.
- Cox 1985 = Cox, J. L.: A Splendid Training Ground. The Importance to the Royal Air Force of its Role in Iraq, 1919–32. *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 13/2: 157–184.
- Fisher 1960 = Fisher, S. N.: *The Middle East. A History*. London.
- Fromkin 1989 = Fromkin, D.: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York.
- Graves 1941 = Graves, P. Ph.: *The Life of Sir Percy Cox*. London.
- Howard 1966 = Howard, H. N.: *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923*. New York.
- Ireland 1937 = Ireland, Ph. W.: *Iraq. A Study in Political Development*. London.
- Luizard 2002a = Luizard, P.-J.: *La question irakienne*. Paris.
- Luizard 2002b = Luizard, P.-J.: *La formation de l'Irak contemporain. Le rôle politique des ulémas chiites à la fin de la domination ottomane et au moment de la construction de l'État irakien*. Paris.
- Macfie 1999 = Macfie, A. L.: British Intelligence and the Causes of Unrest in Mesopotamia, 1919–21. *Middle Eastern Studies* 35/1: 165–177.
- Macmillan 2005 = Macmillan, M.: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest.
- McMeekin 2015 = McMeekin, S.: *The Ottoman Endgame. War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. London.
- Nevakivi 1969 = Nevakivi, J.: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. London.
- Rogan 2015 = Rogan, E.: *The Fall of the Ottomans. The Great War in the Middle East, 1914–1920*. London.
- Satia 2006 = Satia, P.: The Defense of Inhumanity. Air Control and the British Idea of Arabia. *The American Historical Review* 111/1: 16–51.
- Sluglett 2007 = Sluglett, P.: *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. London.
- Townsend 2010 = Townsend, J.: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. London.
- Vinogradov 1972 = Vinogradov, A.: The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics. *International Journal of Middle East Studies* 3/2: 123–139.
- Wagner 2004 = Wagner, H. L.: *Gertrude Bell. Explorer of the Middle East*. Philadelphia.
- Zeine 1960 = Zeine, Z. N.: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Beirut.